

*Шумка М.Л., к.філос. н., доцент кафедри
філософії та політології ТНЕУ
Шандрук І.С., студентка 1 курсу
факультету фінансів*

Трансформація гуманістичних ідей в сучасності

Актуальність дослідження. Проблема виникнення та утвердження ідей гуманізму була й залишається однією з ключових в історії людства. Європейська культура приблизно від початку XV ст. активно використовує поняття “гуманізм” для означення системи світоглядних орієнтацій, центром яких є людина, є визначення її цінності та права на самореалізацію.

Вітчизняними ученими досліджувались філософські засади гуманізації (Горський В. С., Додонов Р. О., Зуєв В. М., Кремень В.Г., Литвинов В. Д. та ін.), особливості гуманізації політичного процесу в Україні (Черенков М. М.), проблема гуманізації навчально-виховного процесу в закладах освіти (Балл Г. О., Сущенко А. В., Родигіна І. В.) та управлінської діяльності (Головченко А.Ф.).

Однак, незважаючи на великий масив досліджень проблеми гуманізму у філософській теорії, все ж є підстави констатувати недостатнє науково-проектне розв’язання піднятої проблеми.

Об’єктом дослідження: є філософське розуміння феномена гуманізму у його історичному та сучасному змістовному наповненні.

Предмет дослідження: філософський вимір формування та розвитку гуманістичних ідей в сучасному суспільстві.

Мета: дослідити становлення, розвиток й теоретичні трансформації ідей гуманізму в сучасності.

Згідно із поставленою метою визначено такі **завдання:**

1. Відтворити динаміку руху гуманістичних ідей: від класичної моделі доби Відродження до кінця XX – початку XXI ст.
2. Дослідити людиноцентризм як гуманістично орієнтований підхід до формування нової людини.
3. Визначити та обґрунтувати трангуманістичні тенденції у XXI столітті.

Методика дослідження. Для виконання поставлених завдань використовувались такі *методи дослідження*: аналітичний – у виявленні причин змін класичного гуманізму на нові теоретичні моделі; історичний – у вивченні обраного предмета в його об'єктивному розвитку; системний – у визначенні елементів у розумінні трансформації гуманістичних ідей в сучасності; теоретичний – у підведенні проміжних і кінцевих підсумків дослідження.

Вступ

Гуманізація присутня у кожній складовій суспільного процесу, причому не тільки як зовнішній імпульс, а як іманентно притаманна самій його суті. І на цьому етапі висновуємо про суспільний розвиток, домінуючим фактором якого є людський прогрес, відтворення людського потенціалу. Водночас на певному рівні розвитку інша структура спрямованості суспільства не тільки неефективна, але й практично неможлива і за великим рахунком навіть небезпечна, зважаючи на дуже високі економічні, політичні, соціальні, людські, екологічні витрати. Саме з цих причин альтернативи гуманістичного типу суспільного розвитку в сучасному світі на будь-якому структурному рівні просто не існує.

Протягом останніх десятиліть ХХ століття в розвинених країнах сфера виробництва нематеріальних благ і послуг зростала швидше, ніж суспільний продукт. У 60-80-х роках наука поступово прийшла до усвідомлення, що зміст економічного зростання не може полягати в досягненні кількісних цілей, а саме зростання не може вимірюватися деякою величиною матеріальних благ, будь-яким кількісним показником, навіть таким, як величина валового національного продукту. Стало очевидно, що розвиток суспільства неможливо адекватно виразити показником зростання доходу на душу населення без відповідних індикаторів, які враховують гуманістичну складову, тобто різноманітні аспекти індивідуального людського життя і групових взаємозв'язків, включаючи соціальну рівність, освіта, здоров'я, стан довкілля, економічну безпеку, культурне багатство.

У 90-х роках відтворення людського потенціалу стає головним компонентом моделей зростання. Це вже були не класичні моделі зростання, а

скоріше моделі економічного розвитку, тісно пов'язані з індексами людського прогресу. У цей період були створені моделі, що враховують безліч якісних змінних (різні компоненти сфери соціальних послуг, підвищення якості життя, людських продуктивних сил), що відвертає від гуманістичної спрямованості суспільного розвитку і як його критерію висувають ступінь реалізації соціокультурних потреб, тобто розвиток сфер життя, пов'язаних із прогресом самої людини. В кінці XX ст. із початком ери глобалізації, з'явився новий критерій, що відбиває те місце, яке країна займає в загальносвітових процесах розвитку. Це – здатність суспільства до наукових, технологічних, економічних і соціальних інновацій.

Гуманістичним процесам у суспільстві присвячено багато наукових досліджень сучасності. Але проблема все ще залишається відкритою, так як можливість подальшого розвитку суспільства залежить від дуже багатьох обставин і тому гуманізація задля оптимізації розвитку завжди буде актуальною.

Упродовж останніх десяти років значно активізувався науковий пошук ефективних технологій гуманітарної політики в Україні, яка спрямовується на досягнення високого життєвого, духовного та інтелектуального рівня особистості, як в її власних інтересах, так і в інтересах суспільства в цілому.

Ідея гуманізації, "олюднення" всієї системи суспільного життя, всіх сфер діяльності людей лежить в основі тих процесів оновлення, які відбуваються сьогодні в сучасному суспільстві. Гуманізм як прояв вищих етичних цінностей стає і відправною крапкою, і мірилом, і цільовою установкою. Звичайно, слово це для нашого ужитку не нове, швидше навпаки, злегка потьмяніло від безперервного його вживання раніше, вживання переважно вербального, яке нікого ні до чого не зобов'язувало в реальній практиці соціальної діяльності. Тому тепер мало тих, кого зможе захопити просто проголошення ідеї гуманізму. Справа полягає в тому, чи зуміємо ми від гуманізму абстрактного, декларативного перейти до дійсної гуманності суспільної діяльності, зокрема економічної.

Для вивчення досліджуваної проблеми треба детально проаналізувати концепт “гуманізм” у теоретико-філософському плані та на цій основі обґрунтувати роль гуманізму в економічних процесах суспільства.

Гуманізм – це філософський і етико-соціологічний принцип відношення до людини як до вищої цінності. Як духовно-культурне явище гуманізм є головним змістом цивілізаційного процесу, в ході якого він проявляється у різноманітних якостях: етична норма, соціальний ідеал, духовна цінність, свобода волі, взаємодопомога і співробітництво, повага до прав і гідності особистості, рівність і рівноправність, справедливість, захист від зла і насилля.

На думку Леонардо Бруні, гуманізм – це пізнання тих речей, які стосуються життя і звичаїв, які вдосконалюють та прикрашають людину, де головною є здатність людини робити вибір між добром і злом і слідувати добру [7, с. 127].

Гуманізм розглядається сучасними науковцями як одна з фундаментальних характеристик суспільного буття та свідомості, певний напрямок мислення та діяльності, що орієнтується на благо всіх людей як найвищу цінність та вищий зміст життя при безумовній повазі до свободи кожної особистості .

Під гуманізмом, на думку В. М. Ярошенко, необхідно розуміти кардинальну зміну в саморозвитку суспільних відносин, пов’язаних з тим, що підставою для визначення дійсності стає не зовнішній світ, а розвинений суспільний суб’єкт [28, с. 4]. Гуманізм, визначають також як систему поглядів на людину як на найвищу цінність, що склалася історично, яка вважає благо людини критерієм суспільної оцінки, а принцип людяності – необхідною нормою відносин між людьми. У його основі – сукупність моральних цінностей і норм поведінки, що стверджує ставлення до людини як до «міри всіх речей».

Отже гуманізм – це світогляд, у центрі якого ідея людини як вища цінність і пріоритетна стосовно себе реальність у ряді всіх інших матеріальних і духовних цінностей. Гуманісти стверджують рівноправність людини як матеріально-духовної істоти стосовно іншої людини, природи, суспільства. Гуманізм виражає гідність особистості, її зовні відносно, але внутрішньо

прогресуючу самостійність, самодостатність і рівноправність перед іншими реальностями.

Гуманізм у широкому контексті – це феномен культури, що стимулює загальний прогрес світової цивілізації. Синтез двох уявлень спричиняє розуміння гуманізму як відкритої системи, що динамічно розвивається: поглядів, уявлень, моральних принципів, що заперечують всі види нерівності між індивідом та суспільством; практичних дій, що реалізують цей принцип в економічній, політичній і юридичній сферах буття. При цьому одне положення в цій системі залишається незмінним – визнання людської гідності вищою цінністю світу. У широкому розумінні під гуманізмом дослідники розуміють прагнення до людяності [10, с. 16].

У вузькому розумінні гуманізм – це світогляд, що визнає гідність кожної людини вищою цінністю всього людства. Це визначення припускає усвідомлене уявлення про гуманізм, яке доступне тому, хто схильний відчувати і мислити відповідним чином.

Наведені визначення гуманізму дають можливість визначити основні характеристики зазначеного явища як в історичному розрізі, так і в суспільному житті на сучасному етапі. Кожний тип цивілізації відрізнявся від попереднього певним комплексом уявлень про гуманізм, відповідними засобами і механізмами реалізації гуманних відносин у соціальному житті. Зародження гуманізму, пов'язане з поняттями рівності, справедливості, честі, гідності, відбулося ще у первісному суспільстві. У Стародавніх Індії, Єгипті, Китаї, Греції, Римі виникають різні форми духовної культури, що розвиваються на професійній основі, у філософії формуються вчення про людину і її духовні якості, що і стало головним змістом гуманістичної ідеології і цивілізаційного процесу.

Важливою є тодішня ідея гуманізму – уявлення про людину як найвищу цінність, суб'єкта всіх основ людського життя, творця культури. В цих умовах перед людиною, яка вийшла з родоплемінних відносин, де вона усвідомлювала себе частиною цілісного родового колективу, постала проблема осмислення свого індивідуального “Я”.

У розвитку гуманізму особливу роль відіграють три історичних періоди – античність, епоха Відродження і капіталізму [11, с. 217]. В античній філософській спадщині можна виокремити декілька концептуальних положень, які в тій чи іншій мірі послужили основою для формування концепції гуманізму в подальшому. Середньовіччя гуманістичні погляди розроблялися в рамках релігійних вчень. В епоху Відродження гуманізм вперше формується як ідеологічно-синтетична концепція, що ґрунтується на розвитку всієї системи гуманітарного знання. Гуманізм стає ідейною основою всіх форм духовної культури. В епоху Відродження вперше висувається ідея людяності.

Конкретно-історичний підхід до різних аспектів марксистського вчення дозволив зробити висновок стосовно гуманістичного потенціалу марксизму: саме гуманістичні мотиви марксистського вчення можуть зв'язати його з сучасністю, актуалізуючи певні ідеї і положення; головна вада гуманізму Маркса полягала в його самообмеженні вузькими класовими рамками; марксистська концепція гуманізму в якійсь мірі продовжила і розвинула гуманістичну тенденцію в еволюції соціального знання, одночасно деформуючи її, односторонність і тоталітаризм деяких постмарксистських світоглядно-методологічних установок сприяли подальшому перекрученню вказаної тенденції, перетворенню її у псевдогуманістичну [10, с. 11]. Марксизм багато в чому залишився під впливом класичної філософії, з її прагненням побудувати універсальні, всеохоплюючі системи [3, с. 309].

У сталінський період “пролетарський гуманізм” ґрунтується на насильстві над особистістю, нещадній боротьбі з опозиційними верствами населення буцімто за побудову безкласового суспільства. У цьому випадку ортодоксальні марксистки намагались обґрунтувати досягнення начебто людських відносин шляхом запеклої боротьби, жорстокості і ненависті [3, с. 235].

Для другої половини ХХ століття характерним є “новий гуманізм”, що складає систему заперечень тоталітаристського, антидемократичного режиму, в якому б конкретному соціально-політичному вигляді він не існував. У 50-ті роки в європейській соціально-філософській думці виразно простежуються два

напрями гуманістичної орієнтації. Показовою є концепція “якості життя” та “гуманістичного комунітаризму” (Е. Фромм). Широко розповсюджується екзистенціалістські проекти гуманізму: песимістичний (М. Гайдеггер, Ж.-П.Сартр, А. Камю) і оптимістичний – “позитивний екзистенціалізм” (Л. Тренс, М. Поланті, Р. Мей, Д. Гелбрун) [3, с. 65].

На початку ХХІ століття проблема гуманізму стає особливо актуальною. Весь світ переживає дуже складний, відповідальний момент. З одного боку, гуманізм ХVІІ-ХХ століть потребує переосмислення та адаптації до нових історичних умов. З іншого боку, суспільні трансформації, які відбуваються у межах сучасної цивілізації і є ознакою переходу від індустріальних до постіндустріальних суспільств до нової якості, ведуть до зростання потенціалу не тільки суспільств, але і окремої людини. Індивідуалізація сучасної цивілізації може вести як до гуманізації людства, так і до дестабілізації світу [11, с. 6].

Науковці визначають сучасний гуманізм як світоглядну позицію, що базується на переконаннях:

а) у наявності в людини, як представника людського роду, невичерпних можливостей особистісного розвитку, розгортання притаманної високорозвиненій особистості продуктивної суб’єктної активності – зокрема, в таких напрямках, як цілепокладальна, вольова, ініціативна, творча, рефлексивна, наднормативна, надситуативна активність;

б) у тому, що вказані можливості (в індивідуальному специфічному варіанті) у принципі можуть бути реалізовані кожним індивідом (хіба що доводиться рахуватися з певними обмеженнями у випадках глибокої мозкової патології) – за умови надання цьому індивідові, на послідовних вікових етапах, потрібної соціальної підтримки;

в) у тому, що дедалі ширше здійснення такої підтримки (значною мірою – взаємопідтримки), інакше кажучи, внесення гуманістичних засад у соціальні стосунки, є, по-перше, можливим (хоч і натикається на чималі перешкоди) і, по-друге, необхідним – з огляду як на прогресивні тенденції розвитку цивілізації, так і на притаманні їй небезпеки [1, с. 5-6].

Однак, підкреслимо, що запровадження поняття сталого розвитку та ухвалення “Порядку денного на XXI століття” [24], який покликаний забезпечити перехід до сталого розвитку у світовому масштабі, мають, на наше переконання, велике позитивне значення, оскільки дають можливість до певної міри унеможливити виникнення гострих кризових явищ на шляху подальшого цивілізованого розвитку світу.

Проте, незважаючи на глибину та системність зазначеного вище підходу, він має, на наше глибоке переконання, один суттєвий недолік: у ньому не повною мірою враховується “людський чинник”. Свого часу Міжнародна соціально-екологічна спілка запропонувала таке бачення сталого розвитку: “Розвиток сталий, коли діти щасливіші за своїх батьків”. Прагнення до щастя є основним мотивом, що визначає поведінку людини [26, с. 10-13]. Від настроїв у суспільстві, його менталітету залежить спрямованість поведінки людей та рішень, що ухвалюються [26, с. 198]. Таким чином, на нашу думку, необхідно запровадити ще одну групу критеріїв, що відобразатимуть стан суспільних відносин, ментальність та умонастрої населення. Цей набір критеріїв можна віднести до соціальних.

Провідні вітчизняні філософи зазначають, що Україна повинна більш швидко йти шляхом розбудови суспільства, в якому гуманістичні ідеали мають посідати домінуюче місце в системі людських орієнтирів, а принципи гуманізму, людяності, поваги до особистості та її гідності стануть безумовними імперативами, нормами як офіційної політики, так і повсякденного життя. Визначальне кредо нашої гуманітарної політики, її світоглядний принцип – визначення людини вищою цінністю суспільства, а турботу про неї – головною функцією держави.

Зважаючи на сучасні суспільно-інформаційні трансформації, у результаті яких людина дедалі рідше окреслюється сьогоденною цінністю, натомість важливими є події миттєвого значення, вирізняється актуальністю проблема людини в контексті нинішнього суспільного прогресу.

Сучасна цивілізація потребує нового концептуального напрямку розвитку, в якому б людина посідала чільне місце. Антропоцентризм, гуманізм,

персоналізм – суспільно-філософські концепції людини, її цінності, які домінували у різні часи. Ці теорії людини та її меж здебільшого виникали внаслідок попереднього нехтування особистістю як цінністю. Схожа ситуація спостерігається і на початку XXI століття. Концепцію актуалізації значущості людини в умовах сьогодення охоплює новітнє явище – людиноцентризм.

В Україні дослідником, який науково обґрунтував феномен людиноцентризму, є представник київської філософської антропологічної школи В. Кремень. На його думку, людиноцентричність нової парадигми суспільного розвитку — необхідність, зумовлена сучасними проблемами людства, які полягають у тому, що людина втрачає свою виняткову цінність в умовах інформаційно перевантаженого життєвого простору. Нині дедалі частіше йдеться про “постлюдину”, а інколи й про “протолюдину”. Це вимагає створення нових концептуальних підходів. Таким підходом є філософія людиноцентризму [20, с. 12].

В.П. Андрущенко наголошує не тільки на людиноцентристському підході, а й на духотворчому розвитку освіти у XXI ст. За теорією академіка, перехід людства до педагогіки духовності зумовлений історичною еволюцією цивілізації, її входженням в епоху ноосферного способу існування. На цій стадії людство, зрештою, підійшло до усвідомлення себе не лише як частини природи, соціальних відносин чи культури, а і як продукту універсальної ноосферної цілісності з домінуючим духовним началом (стрижнем), на основі якого розгортається життєдіяльність кожного індивіда, здійснюється його доля. Шлях до людини, таким чином, проходить через її духовне зростання, результатом якого має стати розуміння її духовної тотожності з Великим Космосом, Людством у всіх його цивілізаційних вимірах. Педагогіка духовності – засіб такого духовного зростання особистості. Вона забезпечує усвідомлення людиною своєї “вселюдськості” й “всесвітності”, невіддільності власного існування від людства і Космосу [2, С. 6–19].

Пошук людини в контексті філософії людиноцентризму виходить саме на ту глобальну філософську проблематику, яка відображає реалії сучасного світу.

Як зазначає В.Г. Кремень, поняття людиноцентризму сповнене глибокого філософського змісту.

Терміном “людиноцентризм” позначаються різноманітні й водночас концептуально спрямовані відтінки філософської думки, об’єктом яких є людина. Тілесність, обдарованість, духовність, освіченість, моральність, егоїзм, розумність, цілеспрямованість – усе це є фрагментами постійно змінюваної картини буття людини, які розкривають її нові аспекти, але не вичерпують нескінченного змісту” [22, с. 9].

Як зазначав відомий учений, письменник, гуманіст Д. Ліхачов, ХХІ ст. має стати “століттям людини”, тобто пріоритет матеріальної сторони цивілізації має перейти до її духовної складової [21, с. 3-7.]. З цим важко не погодитися, але потрібно уточнити цю думку. В.Г. Кремень зауважує, “людина – це єдність тіла й духу, загадкове породження природи, що володіє певною космічною силою, таємничо звеличуючись над матерією”.

Визнаючи проблему особистості пріоритетною, ми маємо виходити з потреби вдосконалення самого освітнього простору. Це означає, що завдяки нашим швидко зростаючим можливостям маніпулювати людським організмом і психікою разом з технологічною спрямованістю сприйняття й користування цими станами ми можемо переходити від природних до інтенційних способів соціального конструювання.

Поняття “постлюдина” виникло внаслідок мегашвидкого розвитку новітніх інформаційно-технологічних процесів і означає гіпотетичний образ майбутньої людини, яка відмовилася від звичного людського вигляду в результаті впровадження передових технологій. Термін “протоллюдина” охоплює деякі критерії поняття постлюдини, проте більшою мірою перетинається з сучасною людинознавчою теорією і характеризує людину основною рушійною силою трансформаційних перетворень міжнародної системи в епоху глобалізації [13, с. 51]. Людиноцентризм – це філософсько-суспільна концепція, яка запобігає моральній деструкції людини, активізує її етичні та смислові цінності; це так звана протидія нівелювання людини.

Дотичною в цьому контексті є думка української дослідниці шістдесятництва Л. Тарнашинської, яка вважає, що “антропоцентризм шістдесятників – та підвалина, на якій формувалися їхні світоглядні координати, – починався, безперечно, із Я-центризму, на що незаперечно вказує досить експресивна персоналістична риторика їхніх творів. Тобто осердям їхнього антропоцентризму є їхнє власне “Я” – як індивідуальна призма, крізь яку віддзеркалюються проблеми людини, а через цю оптику сприйняття – й проблеми цілого світу” [16, с. 12].

Величезної шкоди майбутньому завдає сповідування суспільством ідеології збагачення як мети життя. Насправді це ідеологія лібералізму, котра через свою теперішню сутність стала основою капіталістичної системи господарювання як найбільш руйнівної щодо навколишнього середовища і гуманістичної сутності людини [14, с. 9].

Тому постає питання повернення людини її світогляду, життєдіяльності, і розвитку взагалі до принципів людиноцентризму і гуманізму. Лише таким чином ми можемо стати на перспективний шлях розвитку суспільства. Власне тут ми і починаємо говорити про філософію людиноцентризму як прадигмальний шлях розвитку суспільства.

Таким чином, ми розглядаємо, чи принаймні, намагаємося розглядати людиноцентризм у практичному вимірі. Тобто мова йде про ставлення людини як істоти духовної, моральної, а не споживацької та самознищуючої на перше місце в усіх сферах людської життєдіяльності. І найголовніше це те, що принцип людиноцентризму повинен стати світоглядом кожної людини – ми повинні прагнути до створення „*Homo moralis*” – „людини моральної”.

В умовах глобалізації людиноцентризм – це нова якість філософсько-освітнього розуміння ролі людини, котра сьогодні переважає як масштаби класичного антропоцентризму, гуманізму, моралізму, так і філософської антропології і персоналізму, оскільки виходить за їх межі.

Тому людиноцентризм водночас є новою якістю інноваційного мислення людини, котра переважає масштаби гуманізму та виходить за межі філософської антропології [17, с. 17]. Перехід до нового «людиноцентриського»

та ціннісно-орієнтованого суспільства можливий лише за умови переосмислення базових засад та орієнтирів побудови, функціонування й розвитку соціальних інститутів, зокрема національної системи освіти: “...людиноцентризм філософії як умови розвитку національної духовності знаходить своє логічне продовження в освіті. Сьогодні вона може тільки тоді виконувати своє покликання, коли смислом її розвитку, центром усіх інновацій і стратегій стає людина. Саме така спрямованість освіти дасть змогу подолати існуючий перехідний стан у світогляді і духовності” [19, с. 499].

Отже, на сучасному етапі існує необхідність подолання підходу до людини, як до засобу досягнення цілей розвитку суспільства, так і абстрактно-гуманістичних декларацій по відношенню до людини як до вищої мети суспільного розвитку. Постає завдання розглянути таку суперечність суспільного буття, коли людина – ціль одночасно виступає і людиною умовою і людиною засобом. Процес гуманізації суспільства вимагає розуміння людини як самоцінності.

Ступінь гармонійності у відношенні людина-суспільство визначається за допомогою таких критеріїв, як культура, творчість, гуманістичний потенціал, історичний тип особистості. Проблеми на цьому шляху дуже різноманітні, тому що процес активізації особистості передбачає перетворення як зовнішніх умов існування, так і, що особливо важливо, її внутрішню самозміну. Розбуджена ініціатива людей повинна проявлятися в діяльній позитивній сутності.

Людиноцентризм – це філософія гуманістично зорієнтованої політики і практики розбудови держави. Це філософія творення людини – активної, енергійної, креативної, діяльної. Людиноцентризм – це актуалізація гуманістичних тенденцій у сучасну епоху, відхід від її раціоналістичних, прагматичних імперативів. Людиноцентризм відповідає вимогам і запитам сучасної постіндустріальної цивілізації, котра потребує людину знаючу, творчу, ініціативну і разом з тим інноваційно мислячу. У світлі цих вимог людиноцентризм оцінює минулі досягнення і запити сучасності з точки зору своєї загальнородової – метафілософської, світоглядної якості. У силу чого людиноцентризм взаємодіє не з усякою філософією, а лише з тією, яка

орієнтована на виявлення внутрішніх, глибинних основ буття людини, дотичних до вищих смислів життя, діючих через життя та енергію мислення.

Безперечно, матеріальні передумови розвитку людського суспільства дуже важливі. В той же час виявляється, наскільки людина потребує самоствердження, яке здатна надати духовна форма людського співіснування. Тому проблема культури розкривається, насамперед, як практичне завдання, як завдання зміни взаємовідношення людей зі світом і одного з одним, а це передбачає зміну свідомості людства, якісно новий рівень духовного розвитку.

Потреба саморозвитку повинна стати стержнем життя особистості, вміти піднятися над буденними умовами свого буття і усвідомити себе в горизонталі всього світопорядку, а своє життя – як носія істини і добра, до якого завжди прагнуло і прагне гуманістичне суспільство. Отже на цьому ми робимо висновок і підкреслюємо те, що філософія людиноцентризму – це єдиний шлях позитивного розвитку суспільства.

Проблема осмислення чинників трансформації людського буття й самої людини має тривалу історію. Про це, свідчать, зокрема, релігійні тексти і практики езотеричних шкіл магії та алхімії тощо.

Так, міфологія й антична філософія несуть у собі відбиток ідей про розширення меж людини засобами магічних сил, технічних пристроїв, наукових знань (міфи про Гільгамеша, Дедала та Ікара тощо). Період Середньовіччя вніс якісні зміни в духовне пізнання людини (прагнення людини до кращого, божественного, світу). Наукові досягнення епохи Відродження й емпіричні дослідження Нового часу запропонували нову концепцію світобачення – раціональний гуманізм.

У XIX – на початку XX ст. особливу роль у розвитку ідей трансгуманізму відіграли представники філософії російського космізму –М. Федоров, П. Флоренський, К. Ціолковський, О. Чижевський та ін. Вони вважали, що розвиток наукової думки є таким же неминучим процесом, який виник у ході еволюції живої речовини, як і людський розум, що містить в собі потенцію безмежного розвитку.

Термін “транс гуманізм” був запропонований англійським біологом

Дж. Хакслі в 1957 р. Своїми попередниками сучасні західні трансгуманісти вважають Дж. Бернала, Б. Рассела, О. Степлдона, П. Тейяра де Шардена. Філософською основою трансгуманізму є відмова від субстанціальної парадигми буття людини та перехід до функціональної парадигми, що бере початок у філософії І.Канта і Е. Кассіра.

Трансгуманізм – філософський і культурний рух, що передбачає використання нових наук і технологій для удосконалення людини. Трансгуманізм відстоює ідеєю безмежного розширення можливостей людини під впливом технологій ХХІ століття, протиставляючи себе гуманізму Нового часу.

По-перше, новітні досягнення в галузі науки дозволили людині отримати доступ не лише до незліченних енергетичних, речовинних і інформаційних багатств, але і проникнути у фундаментальні першооснови усього живого на планеті. Джерелом більшості очікуваних в найближчому майбутньому досягнень сучасних технологій багато прибічників ідей трансгуманізму вважають комплекс NBIC-конвергенції. Досягнення в області супертехнологій в корені міняють біосоціальну суть людини в результаті їх конвергенції і синергії у рамках технологічного імперативу.

Величезні технологічні можливості, що розкриваються в ході NBIC-конвергенції неминуче приведуть до серйозних філософських, культурних і соціальних наслідків. Розвиток NBIC-технологій означає початок нового етапу еволюції людини.

По-друге, ера більш дивовижних перетворень фундаментальних першооснов людського життя дозволила побачити, що колишні метафізичні уявлення про вічну суть людини, про її божественне походження, поступаються місцем трансгуманістичним уявленням, які породжуються високими технологіями.

По-третє, трансгуманізм – антропоцентричний. Антропність, в розумінні трансгуманістів, не є абсолютною онтологічною константою. Антропність це найбільший витвір мистецтва самої людини. Етико-онтологічний імператив трансгуманізму свідчить: не консервувати буття антропності в повноті усіх її

нинішніх обмежностей, патологій і недосконалості, а покращувати це буття, використовуючи усю потужність технологій XXI століття. Основними термінами, якими прибічники позицій трансгуманізму визначають подальшу еволюцію людини, – це транслюдина і постлюдина.

Транслюдина – людина, яка активно готується стати постлюдиною. Особистість, досить інформована, щоб побачити в майбутньому радикально нові можливості, підготовлювана до них і використовує усі існуючі можливості для самопокращення. Фахівці називають такі ознаки транслюдності як поліпшення тіла імплантатами, відсутність статі, штучне розмноження і розподілену індивідуальність.

Постлюдина – це нащадок людини, модифікований до такої міри, що вже не є людиною, в її традиційному розумінні. Слід зазначити, що багато сучасних мислителів концентрують свої інтелектуальні зусилля навколо ідеї постлюдини – ідеї про можливість перевершити обмеженість людської істоти, здолати ті заслони, які ставить людині її просторово-часова визначеність, її тіло і детерміністична залежність. Проте ця ідея розглядається різними авторами з різних теоретичних і світоглядних позицій.

Постлюди можуть виявитися повністю штучним створінням (заснованими на штучному інтелекті) або результатом великої кількості змін і покращень біології людини або транслюдності. Деякі постлюди можуть навіть знайти для себе корисним відмовитися від власного тіла і жити в якості інформаційних структур в гігантських надшвидких комп'ютерних мережах.

По-четверте, досягнення таких цілей може бути здійснено за допомогою супертехнологій штучного інтелекту. Штучний інтелект, нейрофізіологія, когнітивна наука і створення надрозуму із зворотним позитивним зв'язком виступають як провідні чинники формування транслюдності і початок формування концепту постлюдини.

Слід зазначити, що в трансгуманістичному дискурсі обговорюються не лише проблеми штучного інтелекту, але і багатьох інших технологій, які і визначатимуть майбутнє людства.

Стрімкий розвиток нових технологій у сучасному світі набуває революційного характеру. Досягнення в області передових технологій вже зараз здатні змінити не лише буденний устрій життя, але і глибоко реконструювати наше соціальне буття. Панування все більш могутніх надтехнологій впритул наблизили нас до постлюдського часу, в якому застосування названих технологій на благо людини перетворює нас в постлюдей, а наш час усього лише початковий етап в становленні постлюдського часу.

Проблеми, якими вони займаються в цілому пов'язані з перспективами впливу цих технологій на сучасний світ і соціальну реальність. Їх критичне осмислення вимагає комплексного підходу до проблеми місця і ролі окремої людини і соціуму в умовах домінування трансгуманістичних технологій.

По-п'яте, людина, стаючи творцем все більш могутніх надтехнологій стає свого роду соціо-біо-техноінженером, перетворювачем усіх форм життя на Землі. Практика застосування супертехнологій з метою перетворення біосоціоприродного буття людини, детермінують перехід від людини до транслюдини, а від неї до постлюдини.

Варто зазначити, що трансгуманізм – це еволюціонуючий світогляд, або швидше, сімейство еволюціонуючих світоглядів, оскільки трансгуманісти часто розходяться в думці один з одним з багатьох питань. Трансгуманістична філософія, яка знаходиться поки що тільки у стадії становлення, повинна продовжувати розвиватися у світлі нового досвіду і нових можливостей.

Трансгуманізм сумісний з великою кількістю етичних систем, і трансгуманісти дотримуються різних поглядів. Трансгуманісти є прибічниками особистої свободи, особливо, морального права для тих, хто цього хоче, використовувати технологію для розширення своїх розумових і фізичних можливостей і збільшення контролю над власним життям.

У сучасних умовах подальша трансформація і переосмислення принципу гуманізму (в першу чергу, з погляду його меж і простору) ознаменувалася наприкінці 60-х років ХХ століття появою нової течії у філософсько-етичній думці, нового міждисциплінарного транскультурного феномена – біоетики.

Виникнення біоетики обумовлено також і наслідками загальної кризи європейської культури і відповідних їй форм свідомості. До цієї кризи призвели як об'єктивні обставини й умови (у першу чергу прірва, що збільшується між можливостями науково-технічного прогресу і рівнем моральної свідомості), такі суб'єктивні (наприклад, консерватизм розвитку основних форм духовності людини і малої рухливості його психологічної структури). Трансформація сучасної медицини й охорони здоров'я супроводжується пошуком нових ідеалів духовності і гуманізму. Сьогодні співіснують найрізноманітніші розуміння предмета біоетики: від ототожнення її з медичною етикою аж до обмеження її змісту відношеннями “лікар – пацієнт”; від етики захисту тварин і до екологічної етики, сфера інтересів якої зосереджена на вивченні аксіологічних проблем існування всіх живих істот у їхньому зв'язку з навколишнім середовищем [6].

Біоетика, як особлива галузь сучасного знання, набуває особливого евристичного змісту, якщо розглядається не тільки як фахова етика медиків і біологів, а, в першу чергу, як особливий світогляд, визначений історичним етапом розвитку європейської культури, коли розуміння феномена життя одержує нову просторово-часову розмірність і внутрішні перспективи для свого розвитку. Таке розуміння дає змогу включити в сферу морального не тільки відношення між людьми, а й відношення людини до рослин і тварин, навколишньою середовища, до себе самої, до своєї чуттєвості, тілесності, духовності.

Однією із засад такого більш широкого розуміння предмета біоетики є осмислення традиції одухотворення природи і любові до усього живого в українській і російській етико-філософській думці. Ці ідеї подані іменами мислителів, відомих нам за філософськими напрямками космізму і всеєдності, антропології і християнського соціалізму (Г. Сковорода, П. Юркевич, Ф. Достоєвський, Л. Толстой, В. Соловйов, В. Вернадський і ін.). Серед них потрібно виділити концепцію М. Федорова, творця оригінальної філософії загальної справи, який передбачив багато теоретичних пошуків сучасної біоетики. Його інтегральне вчення охоплює ідеї регуляції природи, свідомого

управління всіма природними силами, одухотворення природи і перемоги над смертю [27].

У європейській культурі принципи біоетики, як етики життя, розроблялися в різноманітних теологічних і філософських вченнях. Їхнім синтезом стала філософсько-етична концепція, яку А. Швейцер позначив як етику благоговіння перед життям [30]. Для етики благоговіння характерне усвідомлення самого факту життя як фундаментальної цінності. А саме благоговіння перед життям розглядається в якості центрального принципу, що повинен стати основою етичного відновлення людства, умовою виникнення універсальної космічної етики.

У біоетичній практиці використовується цілий арсенал різноманітних етичних правил і принципів: утилітарних, деонтологічних, теологічних, віртуальних тощо, суперечливих за змістом і таких, що заперечують часом один одного [8]. Як ми бачимо, характер вибору й об'єднання даних принципів, як основних для сучасної етики, як у першому, так і другому випадку, має емпіричний характер.

Таким чином, з одного боку, ми можемо констатувати навальне поширення принципів біоетики і широке їхнє практичне використання (і не тільки в медицині і біології), а з іншого боку – непевність історичних, філософських і теоретико-світоглядних засад сучасного біоетичного знання. Зведення цих різноманітних сторін біоетики в цілісну картину можливе за умови виявлення і відкриття того загального, що лежить в основі повсякденного життя людини і відповідною науковою концепту – їх загальних конституюючих змістів, цінностей і змістів-символів.

Нова реальність буття окреслила нові контури культури, відкрила не одрефлексовані раніше шари людської думки і намітила особливі світоглядні пріоритети. Центром фундаментальної філософсько-етичної проблематики стає дилема життя і смерті. Питання про життя і смерть із вічної теми мистецтва і релігії, духовної культури людства в цілому сьогодні втілюється в практичну і трагічну реальність нашого буття. Головна відмінність живого від мертвого стала розглядатися в контексті природності існування людської хвороби і

смерті. Так, М. Фуко пише: “... лише запитуючи про патологічні феномени, пізнання життя змогло знайти принцип свого розгортання. Виявилось, що неможливо конституювати науку про живе, не включаючи в розгляд таку істотну для її об'єкта можливість як можливість хвороби, смерті, каліцтва, аномалії і помилки” [29].

Іншими словами, виникнення й існування сучасного медико-біологічного знання і біоетики, як механізму його трансформації, як можливості його гуманізації гуманітаризації, стало можливим тільки з переосмисленням таких понять, як життя і смерть.

Іншою світоглядною передумовою біоетики є етика філософії життя, у якій життя проголошується “сутністю” усього світу і ставиться в центр ціннісно-сміслового Універсуму. Разом із цим, поняття життя і життєвого в ХХ ст. стає ключовим не тільки у філософії, а й у науці, культурі і мистецтві [25].

На початку філософи життя знаходиться німецька романтична школа. Німецькі романтики (І. Г. Фіхте, Ф. В. Шілер, А. В. і Ф. Шлегелі) вплинули на філософію Ф. Ніцше. “Саме він, — як підкреслює Г. Ріккерт, — і додав більше ніж будь-хто інший, слову “життя” властивий йому блиск, приваблюючий зараз багатьох до нього” [25].

У Ф. Ніцше життя вперше починає виступати як жива істота, що стає особисто близькою нам із тим, щоб у якості основи усього стати в центрі світу і світогляду. Моральний ідеал Ніцше — це Надлюдина — найбільш життєва людина, яка присвятила себе всьому життєвому і котра, занурюючись у бурхливий вир життя з усіма її страхітливостями і страхами, із презирством відхиляє всі інші ідеали [23].

Проте в Ф. Ніцше стосовно людини ми виявляємо корінне протиріччя, відбиток двоїстості людської природи і сутності. З одного боку, людина для нього – сором і ганьба життя, тільки засіб для створення Надлюдини, а з іншого боку, – Ф. Ніцше наділяє людину здібністю до творчості, до створення нових цінностей і нового світу. Істина людиною діється, а не відкривається. Саме Життя є творчим процесом, у ході якого створюються всі людські цінності.

Аналогічні думки виловлював і представник філософії життя французький філософ-інтуїтивіст А. Бергсон. Водночас у нього життя одержує і якісно інші риси, ніж у Ніцше [4]. Насамперед життя у А. Бергсона співвідноситься з процесами свідомості і виступає в якості явища психологічного порядку. Життя, як життєвий порив, розуміється ним у широкому значенні, як сукупність усіх переживань, в якій мертво входить нарівні з живим. Тут уже з'являється нове розуміння життя ж свідомості або надсвідомості. Основою всіх життєвих, свідомих процесів у Бергсона стає тривалість, безперервність. Тривалість, на відміну від абстрактного застиглому часу науки, припускає постійну творчість нових форм, становлення, взаємопроникнення минулого і сьогоденного, непередбачуваність майбутніх станів, тобто свободу. Тому і саме життя, як тривалість, виступає суцільним потоком творчості і безперервних якісних змін.

З цією ціннісною метафізикою життя тісно пов'язана й етика Бергсона. В цього мислителя Космос у своєму бутті дорівнює переживанням живої людини. Щоб життя одержало осмислення, потрібно жити, керуючись інтуїцією. Інтуїтивне знання — це безпосереднє знання-переживання, симпатія, подолання дистанції між суб'єктом і об'єктом дослідження і незацікавлене занурення в предмет.

Для визначення світоглядно-філософських основ сучасної біоетики у вченнях Ф. Ніцше й А. Бергсона для нас найважливішими є три ідеї: в центрі світу і світогляду знаходиться життя; засобом розуміння сенсу життя поряд із розумом виступає активна інтуїція; людське життя — це безкінечний процес творчості у створенні нових цінностей. Саме тому, наприклад, принцип співробітництва і колегіальності в біоетиці ґрунтується на визнанні цінності інтуїції і “емпатії, як особливих здібностей духовно-духовного світу людини.

Сутність феноменологічного підходу до біоетичних проблем полягає в твердженні, що зміст такого явища, як наукове пізнання, неможливо цілком вивести з інтересів і здібностей людини. Відкриття змісту будь-якого виду знання досягається шляхом “відродження вихідної ситуації мислителя”, що є синтезом логічного акту мислення і визначеної фактичної основи (І. Кант).

Такий підхід дає можливість розглядати кожний акт думки як подію, відмінну від свого ж власного змісту. Уявлення про те, що в мисленні існують утворення, ні відкіля не виведені і по своїй суті нерозкладні, фактично нам дані, дозволяє оцінити процес будь-якого пізнання, у тому числі і наукового, не тільки зсередини, а й ззовні. Тим самим, з одного боку, акт пізнання стає реальною подією дійсності і вже не може бути зведений до змісту самого себе, до своєї власної експлікації. З іншого боку, сама процедура думки як процесу починає виступати явищем природи людської істоти, тим, що бере участь в утворенні і розвитку так званих сутнісних сил людини.

Засадою біоетики, поряд із філософією життя і феноменологією, є також екзистенціалізм. Екзистенціалізм, як і філософія життя, намагається зрозуміти буття безпосередньо, перебороти раціоналізм і інтелектуалізм і в такий спосіб зблизити поняття буття і життя. Але на відміну від філософії життя, що виділяє в якості вихідної реальності переживання, екзистенціалізм намагається розкрити онтологічний смисл переживань.

Екзистенціалізм сприяв тому, що моральна відповідальність стає предметом широкого обговорення не тільки теологів і філософів, але і спеціалістів із різноманітних сфер людської діяльності. Стверджуючи таке розуміння життя, екзистенціалісти закликають людину реалізувати у власному житті всі її неповторні й унікальні можливості. Основні принципи сучасної біоетики будуються на розумінні людської екзистенції як принципово поважного відношення до людини – відповідального “автора” своєї долі, неповторної й унікальної історії свого життя як біографії.

Безсумнівно, що феноменологічний та екзистенціальний підходи формують нові світоглядні орієнтири й стиль мислення, що дозволяють перебороти класичне протиставлення природних і гуманітарних наук та перекладають цю проблему в іншу площину - сферу первинної ситуації, “ситуації виходу”, де і відбувається народження людської діяльності, пізнання в тому числі. Уявлення про передумови її виникнення, розкриття ситуації генезису, визначення можливостей мислення і процесів явлення знання, як

феноменів, що не мають розмірності, — ось конкретні засоби трансформації і гуманізації природознавчого знання.

Таким чином, ми проаналізували лише деякі, на наш погляд, важливі і основні філософські передумови та засади формування сучасної біоетики, що істотно вплинули на її формування і розвиток. Водночас аналіз світоглядно-філософських передумов розвитку біоетики повинен проводитися у широкому соціокультурному контексті. Виникнення біоетики знаменує не тільки новий етичний вимір людської діяльності і думки, а й у своєрідній формі відтворює особливості сучасного стану світової культури.

Висновки

1. Аналіз особливостей багатовікової трансформації гуманістичної тенденції розвитку суспільства дозволяє зробити висновок стосовно універсальності та актуальності цієї проблеми на всіх історичних етапах утвердження загальнолюдських цінностей заради суспільного прогресу та розвитку його економічної сфери. Діалектика розвитку суспільства переконує, що кожне суспільство має як гуманні, так і антигуманні риси. У різних історичних умовах переважає або один, або інший напрямок розвитку.

2. Гуманізм – це система поглядів на людину як найвищу цінність, що характеризується такими ознаками: повага до свободи та гідності кожної людини; врахування інтересів, потреб та індивідуальних особливостей кожної людини; благополуччя людини; турбота про щастя людини; надання людям рівних можливостей для розвитку; самовдосконалення особистості; високоморальні відносини між людьми.

3. Гуманізм є складовою раціоналізації, упорядкування, унормування економічної сфери, ініціювання її загальнозначущого смислу для належної економічної поведінки суб'єктів економічної діяльності. У даному випадку актуалізується потреба поглибленого переосмислення того факту, що кожен член суспільства не може не бути суб'єктом економічних відносин.

4. На сучасному етапі існує необхідність подолання підходу до людини, як до засобу досягнення цілей розвитку суспільства, так і абстрактно-гуманістичних декларацій по відношенню до людини як до вищої мети

суспільного розвитку. Постає завдання розглянути таку суперечність суспільного буття, коли людина-ціль одночасно виступає і людиною-умовою і людиною-засобом. Процес гуманізації суспільства вимагає розуміння людини як самоцінності.

5. Концепт “гуманізм” знаходиться у стані трансформації на сучасному етапі розвитку суспільства. Нові гуманістичні напрями, на відміну від традиційної гуманістики, у колі досліджуваних проблем головним питанням виділяють майбутнє й перспективи людини та суспільства. Проте очевидною є необхідність подолання дегуманізаційних процесів саме сьогоденного суспільства та людини. Тому мова повинна іти про збереження та примноження гуманістичних і аксіологічних традицій людства незважаючи на очікувані чи, навпаки, небажані трансформації людської природи.

Перспективу подальших наукових пошуків убачаємо в детальнішому вивченні досліджуваної проблеми, зокрема впливу гуманістичних тенденцій на євроінтеграційні процеси в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрушко В.Т., Зінько В.М., Огірко О.В. Сучасні проблеми гуманізації та виховання / В.Т. Андрушко, В.М. Зінько, О.В. Огірко // 6-а міжнародна міждисциплінарна науково-практична конференція „Сучасні проблеми гуманізації та гармонізації управління” (4–9 листопада 2005 р.): Матеріали конференції Українська асоціація „Жінки в науці та освіті”, Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2005. – С. 128 – 129 (1).
2. Андрущенко В.П. Вища освіта у пост-Болонському просторі : спроба прогностичного аналізу / В.П. Андрущенко // Філософія освіти. – 2005. – № 2. (12)
3. Андрущенко В.П., Губернський Л.В., Михальченко М.І. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія / В.П. Андрущенко, Л.В. Губернський, М.І. Михальченко. – К.: Генеза, 2006. – 656 с. (2)
4. Бергсон А. Творческая эволюция. – М.: Канон-Пресс, Кучково поле, 1998. – 384с. (36)
5. Бітаєв В.А. Естетичне виховання і гуманізація особи / В.А. Бітаєв. – К.: ДАКККіМ, 2003. – 232 с. (3)
6. Борейко В.Е. Прорыв в экологическую биоэтику. — К.: Киевский эколого-культурный центр, 1999. — Серия: Охрана дикой природы. Вып. 11, 128 с.; Кисельов М.М., Канак Ф.М. Національне буття серед екологічних реалій. К.: Тандем, 2000. — 318 с.(26)
7. Брагина Л.М. Итальянский гуманизм. Этические учения XIV–XV веков / Л.М. Брагина. – М.: Высшая школа, 1977. – 254 с. (4)

8. Введение в биоэтику. / Под ред. Б.Г.Юдина и П.Д.Тищенко. – М.: Прогресс-Традиция, 1998. – 384 с(30)
9. Вебер М. Наука как призвание и профессия // Самосознание европейской культуры XX века. – М., Наука, 1991.(25)
10. Губерський Л.В., Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого- світоглядний аналіз / Л.В. Губерський, В.П. Андрущенко, М.І. Михальченко. – К.: Знання України, 2002. – 580 с. (5)
11. Гуманізм і духовність / Під ред. Й. М. Гаха. – Івано-Франківськ: ІМЕ, 2002. – 364 с. (6)
12. Дашутін Г.П. Гуманізація політичного процесу як мета і засіб модернізації України: Автореф.дис...канд.політ.наук: 23.00.02 / Г.П. Дашутін / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2002. – 16 с. (7)
13. Дзюба І. Пишеться “велика книга нашого народу”... / І. Дзюба // День. – № 48. – 2010. – 19 берез. (18)
14. Дробноход Микола. Сучасні тенденції еволюційного розвитку людства та України // Освіта і управління – 2009, - т.12, -№ 3-4, С.7-23.(21)
15. Костенко Л. Вибране / Л. Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 559 с.(19)
16. Костенко Л. Мандрівки серця / Л. Костенко. – К. : Радянський письменник, 1961. – 110 с.(20)
17. Кремень В. Г. Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум / В. Г. Кремень. – К. : Грамота, 2007. – С. 7. ; Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму як теоретична складова національної ідеї / В. Г. Кремень // Дзеркало тижня. – 2005. – № 31(23)
18. Кремень В. Г. Філософія національної ідеї: Людина. Освіта. Соціум. / В. Г. Кремень. – К.: Грамота, 2010. – 576 с.(22)
19. Кремень В. Г. Філософія управління / В. Г. Кремень, С. М. Пазиніч, О. С. Пономарьов. — Харків : НТУ “ХПІ”, 2008. — 524 с.(24)
20. Кремень В. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору / В. Кремень. – К. : Педагогічна думка. – 2009. – 520 с.(11)
21. Кремень В.Г. Особистість в освітньому просторі сучасної цивілізації / В.Г. Кремень // Професійне становлення особистості : проблеми і перспективи : матер. ІV Міжнар. наук.-практ. конф. – Хмельницький, 2011. (15,16,17)
22. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору / В.Г. Кремень. – К. : Педагогічна думка, 2009. – 520 с.(13,14)
23. Ницше Ф. Так говорив Заратустра // Сочинения. – В 2-х т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 2. – С. 5 – 237 с. (35)
24. Повестка на 21 век. Конференция ООН по охране окружающей среды и развитию. Рио-де-Жанейро, июнь 1992 г. Извлечения. – М., 1997.; Программа действий по охране окружающей среды для центральной и восточной Европы (одобрено на конференции министров по защите окружающей среды. Люцерн, Швейцария, 28...30 апреля 1993 г.), Printed in Hungary by Kingfish Media Vt., OESD and World Bank, 1995.; План действий “Устойчивые Нидерланды”. – М., 1995. (8)
25. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. – М.: Республика, 1998, — 413 с.(33,34)

26. Самсонов А.Л. Разумно ли человечество / А.Л. Самсонов // Экология и жизнь. – 2000. – № 2. (9)
27. Федоров Н. Ф. Сочинения. — М.: Мысль, 1982. — 711 с.(27)
28. Федорова Т.Д. Гуманизм как проблема философии (в онто- метафизических и гносеологических контекстах) / Т.Д. Федорова. – Саратов: СЮИ МВД России, 2000. – 156 с. (10)
29. Фуко М. Рождение клиники. — М.: Смысл, 1998. – 310 с(31)
30. Швейцер А. Культура и этика. Философия культуры. Часть вторая // Благоговение перед жизнью. — М.: Прогресс, 1992. — 576 с.(29,32,28)